

ТРЕНДАФИЛ КРЪСТАНОВ

**ЙОАН ЕКЗАРХ БЪЛГАРСКИ КАТО „СВЕТИ ЙОАН ЗЛАТОУСТ“ –
„ЦЪРКОВЕН СТРОИТЕЛ НА БЪЛГАРСКАТА ЗЕМЯ“
(Неизвестни, спорни и предполагаеми творби)**

Trendafil Krastanov

JOHN EXARCH OF BULGARIA AS “SAINT JOHN ZLA TOUST” –
FOUNDER OF THE CHURCH IN BULGARIAN LAND
(UNKNOWN, DISPUTABLE AND ALLEGED WORKS)

In the „Zlatoust of Jagic” (Димитрова 2011) there is an unknown “Homily for Resurrection”. Together with the Bulgarian Manuscript Nomos Съставлень, ꙗѡанѡу златоустѡу (Цибранска-Костова 2011) it gives the possibility to identify the disputable works of John Exarches, in the past ascribed as to Clement Ochridsky or to John Chrysostom. The new facts show that he was not only Presbyter, but also Primas of the Bulgarian Church, elevated by the emperor Simeon the Great as Patriarch and then nominated as a new Saint John Zlatoust (Chrysostom) of Bulgaria.

Известните творби на Йоан Екзарх са оценени от редица изследователи (библиография у Икономова 1995, Трендафилов 2001, Славова 2008). Посочени са и редица предполагаеми (Трендафилов 2001: 93–102). През последните десетилетия бяха публикувани отново известните му творби Богословие, Шестоднев, Слова (Иванова-Мирчева 1971, Николова 2005, 2007), както и предполагаеми от него преводи и компилации: „Житие на св. Йоан Златоуст“ от Псевдогеорги (Hansack 1975, 1980, 1984); „Княжи изборник за престолонаследника“ (Федер 2008), „Славянската версия на хрониката на Георги Синкел“ (Тотоманова 2008).

Съобразно нови извори предложих идентификацията на Йоан Екзарх с българския боил Йоан, пратеник в Рим през 866 г., който е станал там черноризец, „работил в Рим“ като „грешни“ дякон на Римската църква и приятел на Анастасий Библиотекар преди 874 г., „доверен“ презвитер на папа Йоан VIII (872–882), презвитер и Екзарх Български от 879 г. на архиепископ Методий Моравски (в град Морава Панонска в Илирик), а след неговата смърт през 885 г. той го наследява като архиепископ Моравски, преселен към края на IX в. в столицата Преслав (Кръстанов 2010). Съвременникът му презвитер Йоан в България пише в послесловието към превода на Житието на св. Антоний Велики, че го е направил по повелението на архиепископ Йоан, църковен строител на българската земя (Грашева 1995: 151–152). Извори и факти дават основание за идентификацията на този „църковен строител на българската земя“ с архиепископ Йоан Екзарх (Николова 1997: 157–158), издигнат през 917 г. от цар Симеон за патриарх (Кръстанов 2006: 78–84). След смъртта му Йоан Екзарх е обявен за светец с помени за него заедно само със св. Кирил, св. Методий и св. Климент Римски в руски ръкописи (Икономова 1995: 170–171), а в български препис от XIII в. в Белград имало и тропар за него „унищожи езическия свят и укрепи държавата на царя“ (Кръстанов 2006: 79).

Бяха посочени примери от „Слово за Лазарево възкресение“ (второ) за идентификацията на Йоан Екзарх Български със „Свети Йоан Златоуст“ в творби под името на Йоан Златоуст, приписвани на Климент Охридски или на Йоан Златоуст (Кръстанов 2010а: 183–185).

През 2011 г. бяха публикувани още две творби на непознат „Йоан Златоуст“:

1. *Български Епитимийник Моноу га ба и спаса нашего ису христѡу.* Съставлень, ꙗѡанѡу златоустѡу. „Монос или закон на Господа Бога и спаса нашего Исуса Христа,

съставен от Йоан Златоуст“ (Цибранска-Костова 2011). Подобна метатеза „монос“ вместо Номос има и в други Номоканони, като Номоканон XVII в. Сигн. Пог. 257, Л.1а–104а: **Съ вгомъ починаемъ, монокананъ по гръчьскомъ езъкъ, сирѣчь правила стъихъ апсъ, и стъихъ, з . съборъ прѣдѣвнъихъ и вгоноснъихъ ѿць нашихъ. О епископѣхъ. И о ересехъ. И о мнихохъ и о мирскихъ людехъ. Заповѣди всакіе. Азь Петръ и Павль апсъи хъви, заповѣдземъ рабомъ хъвѣмъ...** (Иванова 1981: 243–247); Номоканон XVII в. Сигн. Пог. 243 л. 156–676: **Номоканон. Сирѣчь законоу правило, имѣе правила по съкращению стъихъ апсъ и стъихъ съборъ и великаго василиа и дрѣгъихъ стъхъ** (Иванова 1981: 248–252), а пояснението е присъщо на Йоан Екзарх и в други негови творби, като **Номоз . еже ес законъ оставла в Римѣ** Синкел 470а16; номо рекше соѹ 486б16 (Тотоманова 2008). „Номос е закон“ и в Шестоднев, гл. пета **Номосъ ѿже ѿ законъ**. Понеже подобен „закон“ не е открит от Йоан Златоуст, а има и думи от латински като **комкание**, **попъ**, както и преведени правни паметници, като Ефремовска кормча с термин **чистителъ** от латински *purgator*, те насочват като съставител Йоан Екзарх, защото само в Богословието думата **чистителъ** се среща 5 пъти (Илиева 2005, с. 56, Кръстанов 2007: 440).

2. Публикуваният за първи път „Ягичев Златоуст“ (Димитрова 2011) съдържа цялостен препис на един патриаршески сборник, съставен след 917 г. или в чест на Йоан Екзарх, или след смъртта му в негова памет от негови сподвижници и последователи през X в. Запазен е в препис от Синайския манастир „Св. Екатерина“ от началото на XIV в., затова започва с превод на „Слово на свети Йоан Златоуст за света великомъченица Екатерина“ (Димитрова 2011, л.1а–10б), следва Протоевангелие на Яков (Димитрова 2011, л.10б–17а) и продължава със слова за големите Господски и Богородични празници от църковната година.

Идиолект или особености в езика на Йоан Екзарх (изследван от Vondrak 1896, Иванова-Мирчева 1971, Илиева 2005, Тотоманова 2008, Кръстанов 2010) и новите културно-исторически сведения дават основание за идентификация на редица творби, които са били приписвани на Климент Охридски или на Йоан Златоуст като дело на Йоан Екзарх или нов свети Йоан Златоуст Български.

Според последната книга за Йоан Екзарх безспорни били само седем негови слова:

1. Слово за Възнесение от Йоан презвитер и екзарх Български по Успенски сборник.
2. Похвала за Йоан Богослов от Йоан Екзарх Български по Германов сборник от 1359 г.;
3. Слово за Сретение от Йоан презвитер, най-старо в *Ягичев Златоуст*;
4. Слово за Рождество Христово от „Йоан Екзарх“ по *Ягичев Златоуст*;
5. Слово за Преображение от „Йоан презвитер“ от Михановичев хомилиар XIII в.
6. Слово за Богоявление от „Йоан презвитер“ в *Ягичев Златоуст*;
7. Слово за Пасха от „Йоан презвитер“ (в един препис „Йоан епископ“) тълкува евангелски текст Йоан 20:10 (Трендафилов 2001: 83–85).

Както се вижда, половината от тях са запазени в „Ягичевия Златоуст“!

Посочени са още пет слова, за които обаче се нуждаели от още сериозни доказателства:

1. Слово за Рождество Христово (второ) от „Йоан Презвитер“;

2. Похвала за въздвижение на кръста Господен, анонимна;
3. Слово за Успение Богородично, анонимно;
4. Слово за Благовещението на Йоаким и Анна от Йоан презвитер Евбейски;
5. Слово „Да не желаем да бъдем погребвани в светите църкви“ от Йоан Екзарх, част от Римския патерик (Трендафилов 2001: 85–87).

През 1996 г. Цанко Цанев предполага съществуването на завършен цикъл от тържествени празнични слова на Йоан Екзарх за Господските празници и стига до извода, че той е замислил и създал този цикъл като едно монолитно цяло, следвайки реда на празниците в тяхната евангелска последователност, а не според годишния църковен календар: на Рождество Христово I, Богоявление, Сретение, Преображение и Възнесение. Типично за Йоан Екзарх е опозиция „миналият празник е велик, но днешният е по-велик“ от РХр до Възнесение; той разглежда Слово за св. Дух в Успенския сборник, където има три старобългарски творби: Житие Методиево, ПСКМ и Слово за Възнесение от Йоан Екзарх. Наличието на три творби с доказан старобългарски произход и фактът, че на две места вместо оу (у) стои ж подсказват възможността голяма част от текстовете да са преведени или създадени в България ...характерът на втората част и наличието на едно безспорно принадлежащо от Йоан Екзарх навежда на мисълта, че там можем да очакваме появата и на други старобългарски творби (Цанев 1996: 142); Цанев посочва особености от Преславския скриптории и някои единствено на Йоан Екзарх, като: дѣлма, мѣнвити, начло, небонъ, радма, рекъше, синоветво, тѣчию, преславизми: акъи, единако, естѣство, етеръ, животворити, имьже, таче, тварь, съюз ТИ, частица ТО. Изключително често показателното местоимение СѢ, в някои случаи е задпоставно *дѣньсѣ* (Цанев 1996: 144); Съществуването на един похвален цикъл от слова за Господските празници в творчеството на Йоан Екзарх, в което Словото за св. Дух заема върховно място от Раждество Христово, таче сърць, таче възкръсение, таче възшествие...а дньс въ самое съвършение приходимъ, въ врѣховьнзи праждникъ... свидетелства, че Екзарх е имал тържествено слово и за Възкресение Христово (Пасха), което засега не ни е известно (Цанев 1996: 145).

Предположенията на Цанев се потвърждават в „Ягичевия Златоуст“, където се открива Синайски сборник като препис на патриаршески слова за празници от църковната година и най-важното – там се намира и търсеното от него Слово за Възкресение Христово!

Поради ограниченото място тук ще посочим само началото, края и някои особености в езика и стила на това неизвестно слово на св. Йоан Екзарх Български като Златоуст: Слово за Възкресение Господне! (Димитрова 2011, л.204б–2014а).

СЛОВО . СТГО . ЮАНА . златооустаго . на възкрѣненіе . гнѣ . бл҃гослови О҃че ❖❖❖:~

Начало: Родоу҃йте с небса . с ст҃ыми а҃н҃глы . и ты сл҃нце . ст҃и се своими зрамаи .

вѣлите се облаци . и ты земе см҃ги се съ всѣми чл҃кзи . *дмѣсь* во съпостатовзи ззи .

рекъше сотонинзи . разрѣоу҃ший х҃ъ въ . пришьдѣ въ мѣсто то, тъмноѣ адово...

Край: оустрои ны, съ чистою свѣстию . проводи ст҃ы си днѣ *въстаниа* твоѣ да поклонше се . емѢ доинѣ . и оугажажше ти, прѣпроводемъ д҃ни своѣ . слава всилающе . ѿцоу всѣдръжителю . и сп҃оу и ст҃иоу дх҃оу . и ннѣ и присно и въ вѣкы вѣкомъ аминь ❖❖❖:~

Тук откриваме Екзархов идиолект: небонь дѣла; твари, диваволь и вѣсове, чесо дѣльма, не имьже ли, сз възсоты, въз породѣ, възпѣти се, възстание, аще бо би; не тако врачь ли хытръ; цѣльба, сказание; то нѣс лъзѣ; лѣпо есть, небонъ, неприауъ; днъ гѣскыи рекыше недѣльны, лочча, овъ великъ днь, великъ дроузи, и всего мира *чистителяю*. не лъзѣ, тако и громь ти потвѣтати, о всехъ праздникоу праздниче и цроу бесѣдоуѣ, по побѣствоу львоу, недобѣдомое, не вѣдѣ како сказати, самохотъно, заиде солнце въ пладне и омрачи с въ омрачение, таче по тымъ тои...таче, тебе радѣма, тебе дѣльма, тебе ради въ прѣви сань; номось, писалъ еже есть законъ (и двете думи и в Синкел (Тотоманова 2008), и в Епитимийник, съставен от Йоан Златоуст (Цибранска-Костова 2011).

Накрая за сравнение още едно безспорно Слово на свети Йоан Златоуст на Възнесение Господне. Прието още от Калайдович 1824 като негово дело по ръкопис от XVI в. с името Йоан презвитер екзарх Български (Икономова 1995: 183) тук по (Димитрова 2011: 2146–2196) Слово на свети Йоан Златоуст на Възнесение Господне
 СЛОВО · СТАГВ · ИѠАНА · ЗЛАТѠСТАГВ · НА възнесеніе гнѣ · вѣви ѡче ·

Веселите се нѣса · и рѣоуи с земѣ · понеже... Край: емоу же слѣ и чѣ и дръжава · съ прѣстѣимъ и животворѣщимъ дхѣомъ · и инѣ и присно и въ вѣкы вѣкомъ ѡминъ ·

Предполагаеми творби на Йоан Екзарх Български Златоуст с негов идиолект:
 1. Слово за Рождество Христово от Йоан Златоуст в Германовия сборник (Мирчева 2006, л.109а–115б) и в „Ягичевия Златоуст“ като 6-то Слово на „свети Йоан Златоуст“ на Рождество Христово (Димитрова 2011: л.37а–42б)

СЛОВО · СТАГО · ИѠАНА златоустаго · на рождѣство хѣо · вѣгослови ѡче ·

Начало: Что се · знаменіе · прѣрѣканию вижѣ · и тайнзи страшнзи и дивнзи зрѣ · пастыринѣ · ѡглашажѣтъ славѣще · поустѣ гласзи · сопѣще · младенца видѣще · въз ѡслехъ ...

Край: · въз чѣколюбиіем си сътворилъ еси · тебѣ побѣіетъ слава и дръжава · ѡцоу и сноу и стмѣ дхѣоу и нинѣ · и присно и въ вѣкы вѣкомъ ѡминъ ·

Екзархов идиолект: не во ...нъ; възкорѣ, не пицален, прѣгѣдъзницѣ вѣцаѣ, въз гѣслоу. Ни свирѣли, лъчъ моуѣкии. ѡрганъ, сопли, гвслзи, лочч, вѣгдѣтъ, иночѡдѣ, вѣголѣпѣствно, дѣвствоу своемоу, разнѣство, сказаетъ с, вѣдѣ, сънѣмѣцоу жидовьскоу, бисерь, сръпомъ вѣрнзиимъ класъ жнат, трънъ вѣзвѣрѣствино; листъ писмевъ жидове сказатѣ, ковъ; да не бихъ поклонилъ с, аще бо и тзи оумльчиши. Въсѣ тварь възпѣть, вещь, вѣгдѣтъ, *аще бо въ простѣ женитвѣ би родилъ се лъжа многымъ мнѣла би с; не книгочиѣ...сказано тако взи слово то;* млрдѣствіе, неприауъ, демони, тектона.

2. „свети Йоан Златоуст“ на Рождество Христово второ (Димитрова 2011: л. 43а–48а)

СЛОВО · СТ ГО ИѠАНА златостаго · в · на рождѣство хѣо · вѣгослови ѡче ·

Начало: Хоу праведномѣ слнцоу · днѣ вѣ дѣзи прѣчѣзѣ възниавѣшоу · ...

Край: и· грѣшнѣаго примѣса ѿбѣгыше · и пѣтемь идѣмь ведѣщи нѣзи на мѣтъ къ гоу
боу · ѿ хѣс ісѣс гѣ нашѣмь · ёмоу слава и дръжава съ безначлнзимь ѿцѣмь · и с прѣстѣзимь и
влгѣзимь и животворчимь дхѣомь · и инѣ и присно и въ вѣкѣзи вѣкомь ѿми ꙗꙗ

Особени Екзархови: Бъсѣ тварь, прѣстѣинѣ, вѣистрота, дѣльма, житина се строителъ,
сега дѣльма младенство; дѣтица доеща, лоуниѣ, и горзи и хльми · и дѣбие, сладость ·
татѣбѣ, прѣльсти льстиви сотона, не прѣзрѣ, неприназѣнствоу, щедрѣствомь, невѣрство,
добрѣвоиствоомь.

Това слово е известно в литературата като *първо* (Иванова-Мирчева 1971: 17, изследвано прецизно наскоро от Светлина Николова 2005, 2007). Сега са известни и 92 преписа от нач. на XIV до началото на XIX в. (Николова 2005, 302–314). По запазени южнославянски преписи то превъзхожда не само всички останали слова с неговото име, но и всички слова на Климент Охридски, съхранени от българския Златен век от края на IX и началото на X в. в южнославянската ръкописна традиция до края на XIV в. *Словото на Йоан Екзарх е едно от най-широко разпространеното произведение на старата българска литература до края на XIV в., но от нач на XV в. то вече почти не се явява в български и сръбски земи* (Николова 2005: 5).

Поетът Йоан Екзарх и Нов Златоуст Български

През последните десетилетия бяха открити оригинални старобългарски творби чрез разчитането на акростихове. Но и в последната *История на българската средновековна литература* се посочват имената само на трима български поети: Климент Охридски, Константин Преславски и Наум (Йовчева 2008: 121–125). Там са добавени и разчетени и други акростихове „анонимни“. Върху основата на културно-исторически свидетелства и главно на особености в езика и стила на Йоан Екзарх предполагам, че той е създател не само на т.нар. непесенна или светска поезия в *Похвала на цар Симеон* от Изборник в препис от 1073 г. и *Прилог* към Златоуструя (Хауптова 1981), но може да се твърди, че неговото име се намира и в други творби, запазени в по-късни преписи с акростих АН, ИѦАН, ИЮ като дело на Йоан Екзарх:

АНА във фразов акростих (Йовчева 1999); АН в „Боже мой, Троице милостива АН“ (Иванова 2003); ИѦАН в Канон за св. мъченик Июстин философ и в Канон за св. вмк Доротей Тирски (Панайотов 2004); ИѠ (Иванова 1981); ИѦноу в Цветния триод (Панайотов 2005:127-128); Анонимни канони от преславски книжовници, вероятно Екзархови: Канон за св. ап. Петър и Павел (Tarnanidis 1990, Кръстанов 2010: 187–195).

Предпоагаеми оригинални творби на Йоан Екзарх за св. Кирил и св. Методий, приписвани като дело на Климент Охридски или на Константин Преславски:

1. *Сказание за писмената* като 55-та глава на *Богословие*;
2. Пространно житие на св. Кирил Философ;
3. Похвално слово за св. Кирил Философ;
4. Пространно житие на св. Методий;
5. Похвално слово за Кирил и Методий;
6. Канон за Кирил и Методий (Кръстанов 2007: 445).

За успешна идентификация на неизвестни или спорни творби са необходими точни идиолекти на старобългарските книжовници от IX–X в. по техни безспорни творби: Йоан Екзарх, презвитер Йоан, Петър Черноризец, Сава Седмочисленик

Български, Климент Охридски, Наум Мизийски, Константин Преславски, Григорий презвитер и мних, мних и архиепископ Георги и други; Издирване на техните преводи и компилации от различни езици: еврейски, сирийски, гръцки, латински, старонемски; накрая отпечатване на поредица на техни творби.

Това бе само опит за очертаване на друг поглед относно името и делото на българския книжовник и духовник Йоан Екзарх и като Свети Йоан Златоуст български. Предстои публикуването на неизвестното *Слово за възкресение Господне* и подробно посочване на всички спорни и предполагаеми творби на българския нов Свети Йоан Златоуст другаде.

Литература

- Грашева 1995: Грашева, Л. Йоан, презвитер (X в.). – *КМЕ*, т.2, С., 1995, стр. 150–153.
- Димитрова 2011: Димитрова, М. Ягичев Златоуст. *Средновековен български паметник със слова и поучения от началото на XIV век*. София.
- Иванова 1981: Иванова, Кл. *Български, сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин*. София.
- Иванова 2003: Иванова, Кл. „*Боже мой, Троице милостива, помогни ми*” (Фразов акростих от края на IX-X в.). – *Старобългаристика*, № 3, стр. 3–17.
- Иванова-Мирчева 1971: Иванова-Мирчева, Д. *Йоан Екзарх Български. Слова*. Том първи. София.
- Илиева 2005: Илиева, Т. Наблюдения върху лексиката на Богословието в превод на Йоан Екзарх. – *Старобългаристика*, № 3, стр. 36–60.
- История 2008: *История на българската средновековна литература*. (Съст. А. Милтенова) София.
- Йовчева 1999: Йовчева, М. Новооткрити химнографски произведения на Климент Охридски в октоиха. – *Старобългаристика*, № 3, стр. 3–30.
- Йовчева 2008: Йовчева, М. Старобългарската химнография. – *История на българската средновековна литература*. София, с. 104–125.
- КлО1 1970: Климент Охридски. *Събрани съчинения. Т. 1.* (Обработили Б. Ст. Ангелов, К. Куев, Хр. Кодов) София.
- КлО2 1977: Климент Охридски. *Събрани съчинения. Т. 2.* (Обработили Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов, Кл. Иванова) София.
- Кръстанов 2001: Кръстанов, Тр. Кой е Черноризец Храбър? – *Духовна култура*, кн. 6, стр. 6–13.
- Кръстанов 2007: Кръстанов, Тр. Св. Седмочисленици и св. Йоан Екзарх от Рим за България и Далмация (866–917). – *Кирило-Методиевски студии*, кн. 17, стр. 440–452.
- Кръстанов 2010: Кръстанов, Тр. Кариера на св. Йоан Екзарх, архиепископ и патриарх на българската земя и на св. Климент, епископ Велички и Охридски чудотворец в провинция Западна България. – *Многообразие в единството*. София, № 1, стр. 76–88.
- Кръстанов 2010а: Кръстанов, Тр. Поетът св. Йоан Екзарх АН, ИАН, ЮАН, Ю, „работил в Рим“ като дипломат, черноризец, архиепископ и патриарх на българската земя. – *Нов Златоуст български. Преславска книжовна школа*, Том 11. Шумен, стр. 176–195.
- Кръстанов 2010б: Кръстанов, Тр. „40 Беседи“ на папа Григорий Велики: преводи от латински на български език от IX в. или на чешко-църковнославянски от XI в.? – *Многообразие в единството*. София, № 2, стр. 76–88.
- Кръстанов 2011: Кръстанов, Тр. Primas „на словенски или български или славянски“ е пръволин“ – ‘най-пръв’ според испанска каноническа бележка от XIII век за архиепископията на България. – *Многообразие в единството*, № 3, София, стр. 321–325.
- Мирчева 2006: Мирчева, Ел. *Германов сборник от 1358/1359 г. Изследване и издание на текста*. София.
- Николова 1997: Николова, Б. *Устройство и управление на Българската православна църква (IX-XIV век)*. София.
- Николова 2005: Николова, Св. Ръкописната традиция на т.нар. Първо слово за Рождество Христово от Йоан Екзарх Български. – *Нъветь оученикъ надъз оучителемъ своимъ*. Сборник в чест на проф. д.ф.н. Иван Добрев. София, стр. 302–314.
- Николова 2007: Николова, Св. Так называемое Первое слово Иоанна Экзарха Болгарсдкого о Рождестве Христа и его греческий источник. – *Старобългаристика*, № 2, стр. 3–20.
- Славова 2008: Славова, Т. Йоан Екзарх. – *История на българската средновековна литература*. София, стр. 245–248.
- Станчев, Попов 1988: Станчев, Кр., Г. Попов. *Климент Охридски. Живот и творчество*. София.
- Тотоманова 2008: Тотоманова, А.-М. *Славянската версия на хрониката на Георги Синкел*. София.

- Трендафилов 1987: Трендафилов, Хр. Сказание за буквите на Черноризец Храбър – рецепция и функции. – *Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Стара българска литература и Българско Възраждане*. София, стр. 91–98.
- Трендафилов 2001: Трендафилов, Хр. *Йоан Екзарх Български*. София.
- Трендафилов 2001а: Три непубликувани преписа на трактата „За буквите” от Черноризец Храбър. – *Преславска книжна школа*, т. 5. София, стр. 230–242.
- Хауптова 1981: Хауптова, З. Похвала царю Симеону, ее автор и византийские образцы. – *Старобългарска литература*, 10, стр. 88-94.
- Федер 2008: Федер, У. *Кънжин изборникъ за възпитанието на канартикина*, издаден от Уилиам Р. Федер. Велико Търново.
- Цанев 1996: Цанев, Ц. Слово за слизането на св. Дух – предполагаемо произведение на Йоан Екзарх. – *Медиевистични изследвания в памет на Пейо Димитров*. Шумен, стр. 141–148.
- Цибранска-Костова 2011: Цибранска-Костова, М. *Български епитимийник от XV-XVI век* (Служебник РГБ Григ. № 32, Москва). София.
- Vondrak 1896: Vondrak, V. *O mluve Jana exarcha bulgarskeho. Prispevek k dejnam cirkevni slovanstiny*. Praha.